

KÜRESEL SİYASET VE ÇOKKÜLTÜRCÜLÜK

Zafer DURDU*

ÖZET

1980'lerden beri sosyal bilimlerde en kapsayıcı ve açıklayıcı kavram olarak kabul edilen olgu küreselleşmedir. Küreselleşme süreci tek yönlü bir süreç olmayıp, birbirine zıt yöndeki siyasal hareketleri güçlendiren özelliklere sahiptir. Küreselleşmenin bu özelliklerinin sonucu olarak ortaya çıkan kimlik siyasetlerinden birisi olan çokkültürcülük, ulus-devlet sisteminin klasik yapısını zorlamakta ve farklı kimliklerin temsil krizlerini yükseltmektedir. Ancak çokkültürcülük de tek başına demokratik siyaset biçimini beslememekte, tersinden bir milliyetçiliğe dönüşme riski taşımaktadır. Demokratik bir siyaset geliştirebilmek için anayasal yurttaşlık kavramı çokkültürcülük siyasetine göre daha iyi çerçeve sunmaktadır. Böylece hem ulus-devletin kurumsal bütünlüğü korunacak hem de temsil krizi bir ölçüde aşılmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Ulus-devlet, Demokrasi, Çokkültürcülük, Kimlik siyaseti, Yurttaşlık.

ABSTRACT

The phenomena, which is recognized as the most comprehensive and explanatory concept in social sciences since 1980s, is globalization. Globalization is not a one-way process, it has unique features strengthening the political movements which are in opposite directions. Multiculturalism, which is one of the identity politics, emerged as one of the consequences of unique characteristics of globalization, is forcing the classical structure of nation state and enhancing the representation crisis of different identities. But multiculturalism is not able to feed democratic politics on its own, it carries the reverse risk of being transformed into nationalism. The concept of constitutional citizenship provides a better framework for developing democratic politics, when compared with multiculturalism. Thus it will be possible to protect the institutional integrity of nation-state, and overcome the representation crisis.

Keywords: Globalization, Nation-State, Democracy, Multiculturalism, Identity Politics, Citizenship.

* Dr., Muğla Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü
YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. III, No.1, (Nisan 2010)

1980'lerle birlikte sosyal bilimler literatüründeki yerini kalıcı hale getirmiş olan küreselleşme kavramı, üzerinde birçok tartışmalar olan, olumlayanları olduğu kadar reddeden ve eleştirenlerin de olduğu, tek bir kabul görmüş tanımının da yapılamadığı ve devam etmekte olan bir süreç olarak görülmektedir.

Küreselleşme çoğu kez uzak bir yerdeki hareket gibi anlaşılmalıdır. Zaman-mekân sıkışması, karşılıklı bağımlılığın hızlanması, daralan bir dünya, küresel bütünleşme, bölgeler arası güç ilişkilerinin tekrar düzenlenmesi, küresel durumun bilincinde olma ve bölgeler arası birbirine bağlı olmanın yoğunlaşması gibi birçok söylem tarzı küreseli anlamak üzere söylenmektedir (Held&McGrew, 2008: 10).

Küresel ile ilgili tanımların farklılığı kavramın farklı yönlerine, farklı niteliklerine yapılan vurguların farklılığı ile ilişkilidir. Küreselleşme, salt rastgele karşılaşmadan ziyade, sağlam bir şekilde yerleştirilmiş ve devamlılık arz eden, dünya genelindeki karşılıklı bağımlılık örüntülerine gönderme yapar. Fakat kavram, bölgeleri aşma ve sınırları aşma ile esneyen toplumsal ilişkilerin ve aktivitelerin çok daha fazlasına işaret eder. Küresel süreçte, uzakta meydana gelenler ve gelişmeler çok ciddi yurt dışı etkilere sebep olabilirken yerel olaylar önemli küresel yankılar oluşturabilir (Held&McGrew, 2008: 10).

Tarihine bakıldığında küreselleşme, yaygın olarak 1980'lerin ikinci yarısında kullanılmaya başlamış olup, kavramın kullanımı kısa sürede o kadar hızlı bir artış göstermiştir ki, dünyanın farklı yerlerindeki birçok yaşam alanına girmiştir. *Oxford Yeni Sözcükler Sözlüğü* bile küreseli yeni bir sözcük olarak tanımlar. Yine, sözlük kavramının kullanımının 1960'da Marshall McLuhan'ın ortaya attığı "küresel köy" düşüncesinden etkilendiğini ileri sürer (Robertson, 1999: 21-22). Küreselleşme kavramı ile ilgili yapılan tartışmalar sadece tarihçesi ile sınırlı değildir. Kavramın içeriği, sınırları, etkileri, kazanımları, kaybettirdikleri vb. birçok farklı küreselleşme okuması yapmak mümkündür. Küreselleşme olgusu sıklıkla sosyologların ilgi alanı gibi telaffuz edilmekle birlikte aynı zamanda politik bilimciler, antropologlar, coğrafyacılar, ekonomistler gibi birçok farklı bilgi dalında ilgi duyulan disiplinler arası bir tartışma konusu olma özelliği göstermektedir. Yakın bir zamanda, 1980'lerin sonunda, küresel sistem analizine yönelik en önemli yaklaşımlar -Marxizm, modernleşme teorisi, bağımlılık teorisi ve dünya-sistemi teorisi olarak sıralanabilir. Bu araştırma gelenekleri ayrıntılara girerek günümüzde çalışmalarına devam etmelerine rağmen, bu yaklaşımlar ayrı ayrı parçalara ayrılmış ve küreselleşme çalışmaları hızla artmıştır (Riain&Evans, 2000: 1084).

Küreselleşme ile ilgili çalışmaların ve tanımlama çabalarının artmasıyla birlikte kavramı açıklama biçimleri de bir o kadar farklılaşmıştır. Örneğin Waters'a göre küreselleşme, üçüncü bin yıldaki insan topluluğunun değişimini anlamamızı sağlayacak anahtar kavramdır (Waters, 2001:1). Birçok sosyal bilimci bu görüşe sıcak bakıyor olsa da, bu anahtar kavram üzerinde ortak bir bakışın olmadığı da bir gerçektir. Sürecin bu şekilde anlaşılması günümüz dünyasında toplumsal ilişki biçimlerinin her çeşidinin artık birbirine eklenmeye başladığını, yani kendi sınırları içerisine kapalı bir toplumsal yaşamın olmadığını vurgulamaktadır. Held vd., küreselleşme süreciyle birlikte sınırlar arası kurulan bağlantının tesadüfi ya da rastlantısal olmadığını, aynı zamanda devletlerin ve toplulukların etkileşim içinde olduklarını; ulaşım ve iletişim alanındaki gelişmelerin geldiği boyut nedeniyle fikirlerin, malların, bilginin, sermayenin ve insanların küresel yayılımının hızını arttırdığını söylemektedirler. Böylece küresel etkileşimin artan hızı ile yerel ve küresel birbirine daha fazla bağımlı olmaya, birbirini etkilemeye başlar. Bu nedenle yurt içi meselelerle küresel işler arasındaki sınırlar net değildir (Held vd, 2006: 186). *“Küreselleşme fikrinden çıkan en derin anlam, dünya meselelerinin belirsiz, kuralsız ve kendi başına buyruk doğasıdır; bir merkezin, bir kontrol masasının, bir yönetim kurulunun, bir idari büronun yokluğudur”* (Bauman, 1999: 69). Bu ifadeden de anlaşıldığı üzere küresel ile olan şey müphemliktir, belirsizliktir. *“küreselleşme, uzak yerleşimleri birbirlerine, yerel oluşumların millerce ötedeki olaylarla biçimlendirildiği ya da bunun tam tersinin söz konusu olduğu yollarla bağlayan dünya çapındaki toplumsal ilişkilerin yoğunlaşması”*dir. (Giddens, 2000: 69)

Küreselleşmenin Düşündürdükleri

- 1- Günümüz küreselleşme ve bölgeselleşme süreçleri, toprak sınırlarının ötesine geçen ve yer yer kesişen güç ağları yaratır. Bu olgu sınırlı bir toprak parçası üzerindeki mutlak egemenlik ilkesine göre tasarlanmış ulus-devlet formatının baskı altında kalmasına ve örselenmesine neden olmaktadır.
- 2- Küresel süreçte etkin siyasal gücün yalnızca ulusal yönetimlerde bulunduğunu varsaymak mümkün değildir. Ulusal, bölgesel ve uluslar arası düzeyde gerek kamusal gerek özel çok sayıda kuvvet ve aktör, etkin güç için mücadele etmekte ve bundan değişken paylar almaktadır (Held&Mcgrew, 2008: 54).

Küresel siyaset fikri, 'siyasal' alana ilişkin modern anlayışa derinden işlenmiş olan 'yerel ile uluslar arası', 'bölgesel olan ile olmayan' gibi geleneksel ay-

rımların yeniden düşünülmesini gerektirir. Günümüzde küresel siyaset yalnızca jeopolitik meselelerle değil, muhtelif ekonomik, sosyal ve ekolojik sorunla yakından ilişkilidir. Kirlilik, uyuşturucu, insan hakları ve terör bunların bazılarıdır ki bu sorunların çözümünde ulusötesi işbirliği olmazsa olmazdır (Held&McGrew, 2008: 54). Küresel sürecin ilerlemekte olan çizgisi bu yöndeki bakış açılarını daha da güçlendirmektedir. Dışarı kavramının giderek anlamını yitirdiği, uluslar üstü ve coğrafi mekânları aşan olgu ve olayların tanıklığı, etkileri daha çok görünürlük kazanmaktadır.

- 3- Küresel süreçle birlikte ulusal iletişim ve ekonomi sistemlerinden, daha karmaşık ve çeşitli eklemlenmelerin olduğu bölgesel ve küresel düzeylere, hükümetlerden çok-katmanlı yönetişimlere doğru bir geçiş yaşanmıştır. Birçok gelişme bu duruma örnek gösterilebilir. En bariz örnek, kısa sürede çok taraflı örgüt ve aktörlerin ortaya çıkmasıdır. Aralarında yönetimler, uluslar arası kuruluşlar, çeşitli ulus-ötesi baskı grupları ve STK'ların da bulunduğu yeni çok-taraflı siyaset yapıları kurulmuştur. Siyasal topluluklar küresel süreçle birlikte yalnızca ayrı dünyalar ya da kapalı siyasal alanlar olarak düşünülemez. Birbirleriyle kesişen ve karmaşık güç, ilişki ve ağ yapılarıyla iç içe bulunurlar (Held&McGrew, 2008: 56).

Küresel sürecin hem toplumsal hem de siyasal alandaki çok taraflı, karşılıklı bağımlılık ilişkileri aşılması oldukça güç bir paradoksu da ortaya çıkarmaktadır. Siyaset, yönetim her geçen gün farklılaşmakta, karmaşılaşmakta iken; temsil, bağlılık ve kimliklerin kökleri geleneksel etnik, bölgesel ve ulusal topluluklar dahilinde kalmak istemektedir (Held&McGrew, 2008: 57). Dolayısıyla küresel sürecin doğası ve inşa ettiği çoklu ve tekil olmayan yapı ulusal kimlik ve her türlü uzantısı ile karşılaştığında problemleri bir alan doğmaktadır. Bu ortamın sonucu olarak bir yandan çoğulcu, farklılıkları bir arada yaşatabilme politikaları gündeme gelirken; diğer yandan ulus devletinin tek'çi, ulusal kimlik savunusu buna tepki göstermektedir.

Küreselleşme Tartışmaları

Küreselleşme üzerine yürütülen birçok tartışma ve bakış açısı bulunmaktadır. Gerek bireysel bazda teorileştirmeleri ile ön plana çıkan düşün adamları bulunmakla birlikte birtakım yaklaşımlar da dile getirilmektedir.

Genel bir kabul olarak küreselleşme tartışmaları üç ana akım içinde tartışılmaktadır.

- 1- Hiper-küreselleşmeciler
- 2- Şüpheciler
- 3- Dönüşümcüler

Hiper-küreselciler için, küreselleşme geleneksel ulus-devletlerin doğal olmayan, hatta küresel ekonomide imkânsız işletme birimleri olmaya başladığı insanlık tarihinin yeni bir dönemini ifade eder. Bu bakış neo-liberal bir bakıştır ve küresel bir piyasanın varlığını olumlu bulurlar. Ulus-devletin gücünün, hakimiyetinin azalmasını, devletin küçülmesini de genel olarak hiper-küreselciler doğal ve olması gereken bir olgu olarak değerlendirmektedir (Held vd., 2006: 165-68).

Şüpheciler karşılaştırma yaparak, dünya ticaret akışından, 19. yüzyılın yatırım ve emeğinden deliller çıkararak, ekonomik bağımlılığın çağdaş düzeyinin yeni olduğunu kabul etmezler. Yani şüpheciler için küreselleşme yeni bir olgu değildir. Küreselleşme bu algılayışta kapitalizmin yeni bir versiyonundan başka bir şey değildir. Yani küreselleşme şüphecilere göre bir mittir (efsane). Şüpheciler hiper-küreselcileri eleştirirler ve hatalı bulurlar. Çünkü uluslar arası ekonomik faaliyetleri düzenlemede ulus-devleti küçümsemektedir hiper-küreselciler. Yani ulus-devleti koruma anlayışı şüphecilerin temel argümanlarındandır.

Şüphecilerin dünya ekonomisindeki uluslar arasılaşılmaya bakışlarına göre dünya ekonomisi hiyerarşi ve eşitsizliğin kökleşmesine neden olmaktadır. Bu tip eşitsizlikler nedeniyle fundamentalizm ve ulusalcılık yükselmektedir ve dünya medeniyetler bloklarına, kültürel ve etnik parçalara ayrılmaktadır (Held vd., 2006: 168-71).

Dönüşümcülerin yaklaşımında küreselleşme yeni bin yılı açıklamanın, modern toplumları ve dünya düzenini biçimlendiren toplumsal, politik ve ekonomik değişmelerin itici gücüdür. Dönüşümcülere göre bütün devletler ve toplumlar bu yeni düzene ayak uydurmak zorundadırlar. Dönüşümcüler diğer iki yaklaşım gibi net bir tablo çizmezler yani küresel süreci ne çok iyiye giden ne de çok kötüye giden bir süreç olarak görmezler. Bunun yerine zıtlıklara vurgu yaparlar ve konjonktürel tarihsel bir süreç olarak olguya bakarlar. Aslında dönüşümcüler genel olarak belirsizliğe vurgu yaparlar. Ancak küresel siyaset içinde devletin küresel düzene ayak uydurması gerektiğini söylerler. Dönüşümcülere göre küreselleş-

me ile ulus-devletin gücü azalmamıştır aksine devlet bu süreçte yeniden yapılanmaktadır (Held vd., 2006: 172-177).

Küreselleşme ve Devlet

Küreselleşme süreci ile birlikte söz konusu edilen tartışmaların önemli boyutlarından birisi de ulus-devlet ve küreselleşme ilişkisidir. Ulus-devlet, modern devletin almış olduğu biçim olarak tüm dünyada benimsenmiş bir formdur. Bu formunun küreselleşme süreci ile birlikte kriz içerisine girdiği ve bu sürecin sonunda da ortadan kalkacağı, yapısının değişeceği gibi iddialar ileri sürülmektedir.

Ulus-devletin krizde olması iki sebeple açıklanmaktadır:

- 1- Ulusun mahiyetinin değişmesi,
- 2- Devletin mahiyetinin değişmesi.

Ulus-devletin krizinin nedeni içsel sebeplere dayanmamaktadır. Daha çok dışsal etkenler önemlidir, ki bu etken küreselleşmedir. Bu bağlamda küreselleşme, ulus-devletin bütünlüğünü parçalamakta, hem ulus-devletin dayandığı siyasal topluluğun sosyolojik mahiyetini hem de bu topluluğun meşru kıldığı siyasal iktidarı değiştirmektedir (Sarıbay, 2004: 61-62). Küreselleşme süreci böylece ulus-devletin meşruiyetinin temelini sorgulayan, aşındıran bir siyasal-toplumsal ortam oluşturmaktadır. Küreselleşmenin yapmış olduğu baskılar devletin yetkilerini sadece azaltmamakta, aynı zamanda sinsice devletin biçimini de değiştirmektedir. Uluslararası koordinasyon ve işbirliğinin artmasıyla hükümetler arası organizasyonlar ve uluslararası yönetimlerin sayılarının artması şaşırtıcı derecede olmuştur (McGrew, 1993: 88). Ulus-devletin küresel süreçle bağlantılı olarak gücünü, yetkilerini yitirdiği, meşruiyetinin de altının oyulduğu iddia edilse de günümüzde ulus devlet varlığını korumaktadır. Hem ekonomide, özellikle de siyasete yön verme noktasında ulus-devlet başat rolünü sürdürmektedir. Küreselleşme sürecinin ileri safhalarında devletin etkinliğinin ve gücünün bir miktar daha törpüleneceği öngörülebilir. Ancak ulus-devletin tarih sahnesinden kalkması, yerini birtakım uluslar üstü kuruluşlara bırakacağı düşüncesi yakın bir gelecekte söz konusu görünmemektedir.

M. Castells de küresel süreçte ulus-devletin gücünün zayıflamış gibi gördüğünü ancak ulus-devletin nüfuzunu kaybetmediğini belirtmektedir. Tüm dünyada devletin egemenliğinin önünde giderek çoğalan güçlükler, modern ulus-devletin küresel ağların iktidarı ile tekil kimliklerin başkaldırısı arasındaki meçhul, fırtınalı sularda seyretmekteki yetersizliğinden kaynaklanıyor. Fakat ulus-

devlet, bu güçlüklerin varlığına birçok stratejik yanıtla karşılık vermiştir. Ulus-devletin bu yanıtları, siyasi kurumlar dahilinde ve çevresindeki iktidar ilişkileri tarafından şekillendirilmiştir. Castells'e göre;

“küreselleşmiş dünyada siyasi yönetimin fiili birimi, ulus-devletler, uluslararası kurumlar, ulus-devletlerin birlikleri, bölgesel ve yerel hükümetler ve hükümet dışı örgütlerin oluşturduğu bir ağ devletidir. Küresel, ulusal ve yerel meseleleri müzakere eden, yöneten ve karara bağlayan bu ağ devletidir. Ağ devleti, farklı bileşenleri arasındaki ve devletin her düzeyinin gerisindeki iktidar blokları dahilindeki iktidar ilişkilerini ifade eder” (Castells, 2006: 462).

Ulus-devlet için değişen şey, iktidarının zayıflaması, tekelsizliğini yitirmesidir. Küresel süreçte ulus-devlet egemenliği diğer güç odaklarıyla paylaşmak mecburiyetindedir, ancak bu yeni durumla birlikte stratejik rolünü oynamaya da devam etmektedir.

Küreselleşme ve Siyaset

Siyaset kavramı ve siyasetin tüm etkilemiş olduğu alanlar her tarihsel dönemde birtakım gelişmelerin etkilerine maruz kalır. Dönemsel özelliklerin siyasetin üzerindeki etkileri söz konusu edildiğinde küreselleşme sürecinde de oldukça önemli gelişmeler olduğu görülmektedir. Siyasetin en önemli öznesi konumunda olan devlet -günümüzde ulus devlet- küreselleşme sürecinde oldukça önemli işlevsel değişimlere maruz kalmaktadır. Değişen siyasal şartlar birtakım değişim ve dönüşümleri de beraberinde getirmekte, ulus-devletin hâkim, tek başına, kendine yeterli, kendi sınırlarında sınırsız yetki ve yaptırım gücüne sahip olma gibi temel özellikleri erozyona uğramaktadır. İşte tüm bunlar da gerilimlere neden olmakta, siyasetin önüne krizler çıkarmaktadır. Yeni yapılanmada ulus-devletin aşması gereken sorunlar oldukça büyüktür ve devletin tek başına üstesinden gelebileceği, karar alabileceği niteliklerin ötesine geçmiş durumdadır.

Küresel sürecin siyasal alandaki yeni siyasaları da görünür kıldığı, kimlik, yurttaşlık, demokrasi gibi alanlarda yeni tartışmaları ve arayışları beslediği görülmektedir. 1980 sonrası dönemde yoğun bir biçimde kimlik kavramının yeniden keşfi, kökenlere dönüş ve kökenleri arayış hareketleri gözlemlenmektedir. Bu hareketliliğin de bir sonucu olarak siyasal alanda bir devlet içinde hâkim ulustan olmayan etnik kökene sahip olanlar, dinsel azınlık konumunda olan topluluklar, bazı alt kültür grupları vb. kendi kimliklerinin tanınmasına yönelik girişimlerde ve

taleplerde bulunarak tek kimlikli ulus devlet yapısını sorgular duruma getirmiştir. Bu sürecin başlattığı ivme ile ulus-devlet politikalarında yeniden bir düşünüş, çözümler arayışı süreci başladı ve süreç günümüzde hala da devam etmekte. Ancak kimlik kavramı etrafında dönen bu hak arayış ve tanınma mücadelesi farklı siyasetleri de ortaya çıkmasına, çok boyutlu ve çok taraflı sorunları toplumların karşısına çıkarmaktadır. Çokkültürcülük siyaseti de bu arayışın bir uzantısı olarak ortaya çıkmış olan bir siyasettir.

Küreselleşme ve Çokkültürcülük

Günümüz toplumlarında çoğulculuk, kültürel farklılıkların varlığının kabulü, kimlik ve tanınma talepleri toplumsal ve siyasal yaşamda bir hayli önemli yer tutmaktadır. Kuşkusuz bir dizi gelişmenin bir sonucu olarak ön plana çıkan bu olgular siyasal alanın da güncel konuları arasındaki yerini almıştır. Özellikle modernite süreci izlendiğinde karşımıza ulus-devlet merkezli bir tekil devlet ve homojen toplum kurgusu çıkar. Bu kurguda çoğulculuk, farklılık, çeşitlilik gibi olgulara yer olmadığı gibi sisteme yönelik bir tehdit gibi algılanmaları da söz konusudur.

“Yirminci yüzyılın son kırk yılı, yerli halklar, ulusal azınlıklar, etnokültürel uluslar, eski ve yeni göçmenler, feministler, eşcinsel erkek ve kadınlar ile yeşiller gibi farklı grupların başını çektiği bir grup düşünsel ve politik akımın ortaya çıkmasına tanık olmuştur. Bu gruplar toplumun geniş kesimindeki baskın kültürden farklı olan, onaylanmayan ve çeşitli ölçülerde bastırılmaya çalışılan adetleri, yaşam biçimlerini ve hayat görüşlerini ve tarzlarını temsil etmektedir. Ortak bir felsefi ve politik gündeme sahip olamayacak kadar farklı olmalarına rağmen, toplumun büyük kısmının yaşamının söz konusu alanlarını anlamak ve yapılandırmak için yalnızca bir tek doğru, gerçek ve normal yol olduğu yolundaki inancına dayalı, homojenleştiren ya da asimile eden baskısına karşı birlikte direnmektedirler. Kendilerine özgü yollarla farklılıklarının, özellikle kendi görüşlerince önemsiz veya ayrıntı değerinde olmayıp kimliklerinden doğan ve bunu oluşturan farklılıkların meşruluğunun toplum tarafından kabul görmesini istemektedirler” (Parekh, 2000: 1). “Bu hareketler, kimliklerin ve farklılıkların tanınması ya da, daha kesin bir ifadeyle, kimliğe bağlı farklılıkların tanınması için verilen daha geniş savaşın bir parçasını oluşturmaktadır” (Parekh, 2000: 1-2).

Modernite sürecinin etkisine girerek ulus-devlet biçimini benimseyen tüm toplumlarda görülen tek merkezli, tek kimlikli ve tek kültürlü inşa, beraberinde birçok sıkıntıyı da getirmiştir. İçerisinde farklı etnik, kültürel topluluklar barındıran, göç alan ülkelerde problemler ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle 1960’lı

yıllarla birlikte sorgulanmaya ve eleştirilmeye başlayan modernite sürecine karşı tepkiler yeni arayışları da beraberinde getirerek modern toplum ve devlet yapısını esnetmeye, değiştirip-dönüştürmeye başladı. Bu dönemlerde ortaya çıkan postmodernizm, moderniteyi neredeyse tüm yönleriyle sorgulayarak ve eleştirerek tekil yapıyı ve ulus-devleti değişmeye zorladı. Postmodern eleştirilerle birlikte bastırılan, yok sayılan, tanınmayan toplulukların da sesi çıkmaya başlamış, birçok topluluk ve göçmen kimliklerini ve diğer haklarını kazanmanın yollarını aramaya başlamışlardır.

Postmodernite ile ulus-devletin sorgulanma süreci 1980'li yıllarla birlikte büyük bir ivme kazandı. Bunda en önemli etken olarak görünen küreselleşme olgusu ekonomik, kültürel ve siyasal alanlardaki etkileriyle bir yandan ulus-devlet üzerindeki baskıları arttırırken diğer yandan da farklı kimlik taleplerinin de sesini yükseltti. İşte Çokkültürcülük tartışmaları genel hatlarıyla böyle bir sürecin siyasal bir ifadesi olarak ortaya çıktı.

Çokkültürcülük, *“toplumsal çeşitliliğin belli biçimlerinin (kolektif kimliklerin) kamu alanına siyasi araçlar kullanılarak yansıtılmasını esas alan bir değerler ve uygulamalar bütünüdür ifade etmektedir”* (Yürüşen, 1998: 107). Çokkültürcülük *“...farklı kültürlerin eşit değerde olduğunu hepimizin kabul etmesidir; bu kültürlerin, yalnızca varlıklarını sürdürmelerine izin vermekle kalmayıp onların değerli olduklarını kabul etmemizdir”* (Taylor, 2000: 72). Çokkültürcülük tanımları ve çokkültürcülüğün ne anlaşıldığı bazen yanlış anlaşılmaktadır. Örneğin bazı çevrelerde çokkültürcülük; azınlıkları, özellikle beyaz olmayanları bir tutma ve bu kavramı şüpheli kültürel değerlerini topluma kabul ettirerek özel haklar isteyen rahatsız yerlilerin isyanı olarak görme eğilimi vardır. Bu söylemde çokkültürcülük ırkçı hale getirilmiş, pek gizlenmeyen ırkçı duygular için bir alana dönüştürülmüştür. Çokkültürcülük siyaseti azınlıklar ve azınlıkların talepleri ile de ilgilidir. Ancak, çokkültürcülük yalnızca azınlık haklarıyla değil farklı kültürlerin bir arada olduğu her toplumla ilgilidir. Bu toplumlardaki bir arada yaşayabilme yönündeki talep, ideal ve amaçların siyasal alandaki tanımıdır.

Çokkültürcülük ile ilgili yaklaşımların sıkıntılarında birisi kolektif bir grup altında bireyin durumudur. *“...Eğer kişiler kendi bireysel eylemlerinden değil de grup kimliklerinden kaynaklanan deneyimlere maruz kalıyorlarsa, her bireyin grup kimliğine bakılmaksızın haklarını korumak ve bu yolla ayrımcılığı önlemek bir çözüm olabilir. Bu çözüm, ezilen ya da dezavantajlı gruplar adına devletin müdahalesini gerektirebilir”* (Gülalp, 2007: 175). Bu yaklaşımda kimliklerin siyasal sistem içinde sabitlenmemesi, dondurulmamasına vurgu söz konusudur.

Bunun yerine, çeşitlilik bireysel haklar yoluyla tanınabilir ki böylece bireyler, değişen toplumsal ihtiyaçları doğrultusunda ittifaklar ve birlikler kurabileceklerdir. Yani bu sistemde birey, haklardan yararlanıp yararlanmama noktasında toplumun genelinden ya da siyasal sürece katılımdan dışlanma endişesi yaşamadan bu haklarını kullanabilecektir (Gülalp, 2007: 176-77).

Çokkültürcülük, görüldüğü üzere farklı biçimlerde kullanılabilen niteliklere sahiptir. Çokkültürcülük, azınlık grupları tarafından toplumdaki uyumculuk ve muhafazakârlığa saldırmak, toplumu açıklık ve çoğulculuk yönünde zorlamak için kullanılabilir. Ancak azınlık gruplarının bazı üyeleri çokkültürcü taleplerin kazandıracağı açıklık ve çoğulculuktan korkarlar. Böyle durumlarda çokkültürcülüğü; özgürlükleri, özgürlüklerin getirdiği değişimleri bastırmayı haklı çıkarmak için kullanırlar. Sonuçta çokkültürcülük zaman zaman liberaller tarafından dar ve konformist bir ulusal kültüre karşı, zaman zaman da muhafazakârlar tarafından dar ve konformist bir azınlık kültürü kavrayışını savunmak için kullanılır (Kymlicka, 2006: 515).

Çokkültürcülük siyaseti söz konusu olduğunda Kanada'daki Quebec sorunu önemli bir referans noktasıdır. Burada sorun; öncelikli olarak Quebecli'lerin kendi anadilleri olarak gördükleri Fransızca'nın kendi eyaletlerinde resmî dil olmasını talep etmeleriyle başlamış, sonraki süreçte bu talep Fransız yaşam biçimini içeren her şeyi içerecek tarzda genişlemiştir. Merkezi hükümet birtakım hakları anayasaya soktuğu halde Quebeclilerin talepleri devam etmiş, iki kez referanduma gidilmesine neden olmuş ancak bağımsızlık talebi de bu referandumda reddedilmiştir. Böylece tam bir çıkmaz durum ortaya çıkmıştır. Liberalizmin de kurumsallaşmış olduğu bu ülkede liberalizmin karşılayamadığı kolektif hakları Quebecliler talep etmektedirler. Yani Quebec sorununda hem bireysel hakların korunduğu hem de kolektif hakların gözetildiği bir çözüm arayışı aranmaktadır (Müftüoğlu, 2003: 173-74). Taylor, bu soruna çözüm arayışında başta gelen kişi olarak liberal toplum anlayışını farklı bir biçimde yorumlamanın ve yaşatmanın mümkün olduğunu söylemektedir. Liberal bir toplumun içerisindeki azınlıklar, cemaatler kendi kültürlerini, dillerini, değerlerini yaşatabilmelidirler. Yani bir devletin sınırları içerisinde farklı devletçiklerin olması gibi fiili bir duruma yol açan bir durum söz konusudur.

Günümüzde çokkültürcülüğü bir devlet politikası olarak tanıyan ya da tanımayan ülkelerin uyguladıkları çeşitli çoğulculuk biçimleri bulunmaktadır. Liberal gelenek içinde oluşturulmuş olan bireysel haklar temelinde çeşitliliği savunan ve bireyi bir yurttaş kimliği çerçevesinde haklara kavuşturan yaklaşım ile cemaati,

hakların temeline oturtan cemaatçilik (communitarianism) yaklaşımı birbiriyle rekabet etmektedirler. Bu anlamda siyaset felsefesinde iki farklı çokkültürcülük yaklaşımı vardır. Birincisi; kökeni J. Locke, T. Hobbes, Montesquieu, Vico ve Herder'e dayanan ve günümüzde J. Rawls, J. Raz, Kymlicka gibi düşünürlerce temsil edilen liberal sözleşmecî çokkültürcülük-yurttaşlık modeli, ikincisi ise günümüzde C. Taylor, M. Walzer ve A. MacIntyre gibi kuramcılar tarafından savunulan cemaatçi komüniteryanist yaklaşımdır (Şan, 2006: 222).

Liberal Sözleşmecî Anlayışta Çokkültürcülük

Liberal gelenekte iyi yaşamın birçok türü vardır ve bunlar değer açısından kıyaslanamazlar. İyi yaşamın bazı türleri ne birbirinden daha iyi ya da daha kötü, ne de değer açısından aynıdır; bunlar kıyaslanamazlar, farklı bir biçimde değerlidirler. Aynı şekilde, bazı rejimler birbirlerinden ne daha az, ne de daha çok meşrudurlar (Gray, 2003: 37). Liberal rejimler bu anlamda iyi yaşama bakış açıları uyuşmayan insanların, hepsinin de adaletli olarak kabul edebilecekleri koşullarda beraber yaşamalarını sağlar. Liberal rejimin özelliği bu insanların birbirleriyle iyi anlayışlarında uzlaşmasalar da ilkeler üzerinde anlaşmaya varabilmelerini sağlamasıdır. Liberal düşünce geleneği rakip özgürlükler arasında seçim yapma noktasında diğer rejimlerden farklı olmamalarına rağmen liberal ilkeler bu seçimlerin nasıl yapılacağını onlara söylemezler (Gray, 2003: 67). Liberal bir teoride ve liberal demokratik bir rejimde farklı kimliklerin seslerini duyurabilmesi, temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması, çeşitliliğin yıkıcı bir durum olarak algılanmayıp, bir zenginlik olarak algılanması normal bir tutumdur. Liberal bir siyasal toplum, başka hiçbir toplumda olmadığı ölçüde hoşgörü ortamı sağladığı, vicdan, din, konuşma ve toplantı özgürlüğünü koruduğu ölçüde tarafsız sayılır (Rockefeller, 2000: 98).

Liberal sözleşmecî yaklaşımın önemli isimlerinden birisi olan W. Kymlicka'ya göre liberal politika kuramının temeli bağımsızlığa bağlılıktır. İyi yaşam, bireylerin cezalandırılma korkusu duymadan inançlarına uygun bir şekilde yaşayabilmesidir. Bundan dolayı liberaller, medeni ve kişisel özgürlükler, anayasal hükümet ve vicdan özgürlüğüyle ilgili konularda ısrar etmektedirler. İnsanların farklı yaşam biçimleri hakkında bilgi edinebilme ve bunları eleştirel biçimde inceleyebilme fırsatına sahip olması gerekir. Tüm bireyler iyi yaşamdan faydalanma haklarına sahiptir ve bu yüzden hepsine eşit ilgi ve saygı gösterilmeli, hepsi eşit haklara sahip olmalıdır. Liberal sözleşmecî anlayışta sadece bireyler haklarla yükümlülüklerin taşıyıcıları ve ahlaki araçları olabilir (Parekh, 2000: 128). Liberal anlayışın özgürlük, eşitlik, haklarla ilgili düşünceleri görüldüğü üzere liberal dü-

şünce ve felsefe geleneği ile paraleldir. Bu noktada tüm hak, yükümlülük ve özgürlüklerin temeline birey esas alınmaktadır. Ancak bu yaklaşımın önde gelen temsilcisi olan Kymlicka, çokkültürcülük söz konusu olduğunda ve Kanada örneğine baktıktan sonra aşırı bireyci görüşlerini yeniden gözden geçirmiştir.

Kymlicka kültürel çeşitlilikle ilgili iki genel kalıp üzerinde durmaktadır:

“Birinci durumda kültürel çeşitlilik, daha önce özyönetimli ve belli bir toprak parçası üzerinde yoğunlaşmış kültürlerin geniş bir devlet çatısı altına sokulmasından doğar. Bünyeye katılan, benim “ulusal azınlıklar” dediğim bu kültürler genel olarak kendilerini çoğunluk kültürü yanında ayrı toplumlar olarak korumak isterler ve ayrı toplumlar olarak varlıklarını sürdürmelerini sağlamak üzere çeşitli özerklik ya da özyönetim biçimleri talep ederler” (Kymlicka, 1998: 38).

“İkinci durumda, kültürel çeşitlilik bireysel ve aile olarak göçten doğar. Bu göçmenler sıklıkla “etnik gruplar” adını verdiğim gevşek birlikler oluştururlar ve genel olarak büyük toplumla bütünleşmek ve bu toplumun tam üyeleri olarak kabul edilmek isterler. Bu göçmenler etnik kimliklerinin daha fazla tanınması peşine düştüklerinde, amaçları büyük toplum yanında ayrı ve özyönetimli bir ulus olmak değil, kültürel farklılıklara daha fazla saygılı hale getirmek üzere büyük toplumun kurumlarını ve yasalarını değiştirmektir” (Kymlicka, 1998: 38).

Kymlicka, çokkültürcülük siyaseti içerisinde iki temel ayırım ortaya koyarak ulusal azınlıklarla etnik azınlıkları birbirinden ayırt etmektedir. Ona göre çokkültürcülüğün kaynakları da belirtmiş olduğu bu iki ayırma dayanır. “*Bir devlet, eğer üyeleri ya farklı uluslara ait (çokuluslu devlet) ya da farklı uluslardan kopup gelmişse (çoketnikli devlet) ve bu olgu bireysel kimliğin ve siyasi hayatın önemli bir yanını teşkil ediyorsa, o devlet çokkültürlüdür*” (Kymlicka, 1998: 49).

Kymlicka, liberal teorinin aşırı bireyci vurgusuna yönelik eleştiriler karşısında etnik ya da ulusal grupların hak taleplerini ikiye ayırır. Bunlardan birincisi bir grubun kendi üyeleri karşısında talep ettiği haklarla (iç kısıtlamalar), ikincisi ise grubun toplum karşısındaki hak talepleriyle ilgilidir (dış kısıtlamalar). Kymlicka bu iki talebin istikrarsızlığa neden olabileceğini söyleyerek iç kısıtlamalar olarak adlandırdığı, bir etnik ya da ulusal grubun, grup dayanışması adına kendi üyelerinin özgürlüğünü kısıtlamak için devlet gücünü kullanabileceği için karşı çıkmaktadır. Dış kısıtlamalar ise gruplar arası ilişkilerle ilgilidir, yani bir grubun kendi varlığını ve kimliğini koruma amaçlıdır. Bu da gruplar arası adaletsizliğe neden olabilir ancak yine de dış kısıtlamalar onaylanabilirler (Kymlicka, 1998: 73-75).

Kymlicka, çokkültürcülük tartışmasında ulusal ya da etnik azınlıkların ana toplum karşısında ezilmelerini ya da asimilasyonlarını engellemenin en önemli nokta olduğunu düşünmektedir. Bu yaklaşım, çokkültürcülüğün sınırlarının nerede başlayıp biteceğini, dilleri tanımanın, sınırları çizmenin ve güçleri bölüştürmenin en adil yolu hangisidir sorularına yanıt aramaya çalışır. Bütün ulusal grupların, eğer isterlerse, ayrı bir kültür olarak varlıklarını sürdürebilme hakları olmalıdır. Demokratik bir toplumda nasıl ki çoğunluk ulus kendi dil ve kültürünün korunup, desteklenmesini sağlıyorsa aynı imkânlarla azınlıklar da sahip olmalıdır (Kymlicka, 1998: 182). Böylece liberal sözleşmecî gelenek prensip olarak liberal teoriye sadık kalarak çoğunluk toplum karşısında azınlık grupların da haklarının korunabileceği bir model önermektedir. Çokkültürcülük yönündeki talepler, azınlık gruplarının üyelerinin toplumun merkezine girmek yönündeki isteklerinin bir göstergesidir ve bütünleşme ile ilgili bir probleme de yol açmazlar (Kymlicka, 2008: 213-14).

Kymlicka'nın önermiş olduğu çokkültürlü yurttaşlık projesi birtakım sınırları da beraberinde getirmiştir. Bunların başında ayrılaşma derecesi yüksek bir toplumda ulusal birlik ve beraberliğin nasıl sağlanacağı sorusu gelmektedir. Kymlicka oldukça iyimser bir tutum takınarak etnik ve ulusal grupların birçok taleplerinin liberal bireysel özgürlük ve sosyal adalet ilkeleriyle çelişmediğini düşünmektedir (Şan, 2006: 228). Kymlicka'nın çokkültürcü perspektifine birtakım eleştiriler gelmiştir. Parekh'e göre Kymlicka'nın kültürel çeşitlilik savı pek de değerli sayılmaz, nitekim Kymlicka'ya göre kültürümüz kesinlikle bizi belirlememesine rağmen büyük ölçüde biçimlendirir. Parekh'e göre Kymlicka kendi kültürel değerlerimizle hareket etmekle ilgilenmemiz gerektiğini yani diğer kültürlerin bizim için seçenekler veya hatta diyalog muhatapları olarak çok az öneme sahip oldukları anlayışını kabul eder. Bu anlamda Kymlicka'nın yaklaşımında diğer kültürler bizim için yalnızca kültürel bakımdan özeleştirici yapabildiğimiz ve alternatif bakış açılarına gereksinim duyduğumuz zaman bir anlam ifade etmeye başlar (Parekh, 2000: 140).

Kymlicka'ya yönelik bir diğer eleştiri de onun azınlıkların kültürel haklarını bir hiyerarşiye soktuğu yönündedir. Ayrıca hangi genel ilkelerin bu haklar hiyerarşisini etkilediğini görmek kolay değildir. *“Kymlicka, bölgesel yoğunluk, bağımsızlık tarihi, kurumsal bütünlük, geçmişteki sözler, uyum, göçmenin ülkesindeki fakirlik derecesi ve bundan kabul eden ülkenin ne kadar sorumlu olduğu gibi farklı ölçütlere başvurmaktadır. Bu ölçütlerden üçüncüsü ile sonuncusu gibi bazı-*

ları çok ihtilaflıdır ve herkesin kabul edeceği cevapları yoktur” (Parekh, 2000: 140-41). Kymlicka'nın teorisi bu sorunlar karşısında çözüm sunmamaktadır.

Liberal sözleşmecî yaklaşımın aşırı bireyci vurguları ile hemfikir olmayan, çokkültürcülüğü bireysel haklar temelli bir azınlık hakları anlamında değil topluluk temelli bir grup hakları olarak yorumlayan cemaatçi yaklaşım da önemlidir. Bu yaklaşımın en önemli temsilcisi C. Taylor olup, tanınma politikası merkezli bir çokkültürcülük yorumu yapmaktadır.

Cemaatçi (Komüniteryan) Anlayışta Çokkültürcülük

Çokkültürcülük siyasetinin cemaatçi kanadının en önemli temsilcisi konumunda bulunan C. Taylor farklılık ve çokkültürcülükle ilgili geliştirdiği yaklaşımını “Tanınma Politikası” olarak adlandırmaktadır. Taylor’un çoğulculuk anlayışı, farklı yaşam pratikleri içerisinde oluşan kültürel farklılıkların siyasal düzeyde tanınması ve eşit ölçüde saygıdeğer kabul edilmesi esasına dayanmaktadır. Kymlicka'nın yaklaşımındaki hiyerarşik anlayışı eleştiren Taylor, kültürel kimliklerin eşdeğer saygı esasına göre değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Yani çoğulculuk, kültürel kimliklerin “tanınması”dır (Köker, 2000: 12). Ona göre tanınma ihtiyacı modern öncesi dönemlerin bir sorunu değildir. Modern öncesi dönemlerde herkes sorgulanmadan kabul edildiği bir kategori içerisinde yer almaktaydı ve toplumsal kimlik önemliydi. Modern çağla birlikte karşımıza çıkan şey, tanınma gereksinmesi değil, tanınma çabasını başarısızlığa uğratabilecek koşullardır. Bundan dolayı böyle bir gereksinmenin varlığı şimdi kabul edilmektedir (Taylor, 2000: 50).

Cemaatçi yaklaşımın işaret ettiği tanınma gereksinmesi ve eşit tanınma, sağlıklı bir demokratik toplum için benimsenecek en uygun yoldur. Bu demokratik yol iki önemli değişiklikle bağlantılı olarak anlaşılmaktadır. Birincisi, şereftan haysiyete geçişle, tüm vatandaşların eşit haysiyette olduğunu vurgulayan evrenselcilik politikasıdır. Bu politikanın içeriğini de halkların ve adlandırmaların eşitlenmesi oluşturmaya başlamıştır. “Birinci sınıf” ve “İkinci sınıf” vatandaşların bulunmasından kaçınılması gerekir. İkinci değişiklik, yani modern kimlik kavramının gelişmesi, farklılıklar politikasının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu anlayışta herkesin kendine özgü biricik kimliğiyle tanınması esastır. Eşit haysiyet politikasıyla yerleştirilen şeyin, evrensel açıdan aynı şey, özdeş bir haklar ve bağlılıklar paketi olması gerekir; farklılıklar politikasıyla kabul etmemiz istenen şey ise, şu bireyin ya da grubun biricik kimliği, onları başkalarından ayıran özelliklerle-

ridir. Cemaatçi anlayışta buna göre egemen kimliğin içinde farklı olan kimlik eritilmemelidir (Taylor, 2000: 50-52).

Taylor'un tanınma politikasının iki biçimi olarak ayrımlaşan; evrensel haysiyet politikası ile farklılıklar politikası arasında birtakım farklılıklar vardır ve bu iki politika çatışma içerisinde. *“Evrensel haysiyet politikası, vatandaşları birbirinden farklı kılan yollara iyice “gözlerini kapayan”, ayırım gözetmeme biçimleri için savaşıırken; farklılık politikası, ayırım gözetmeme ilkesini çoğu zaman yeniden tanımlayarak bu ayırıcı özellikleri, farklı muamelelerin temeli olarak kabul etmemizi istiyor”* (Taylor, 2000: 53). Farklılıklar politikasının temelinde evrensel gizilgücün, yani birey olarak, aynı zamanda bir kültür olarak, insanın kendi kimliğini biçimlendirme ve tanımlama gizilgücü yatmaktadır. Bu gizilgücün varlığı herkes için söz konusudur ve herkes de buna eşit saygı göstermelidir. Taylor, Saul Bellow'u *“Zulular, bir Tolstoy çıkardıkları zaman onu okuruz”* şeklinde bir sözünden dolayı eleştirerek insanların eşitliği ilkesini ihlal ettiğini söylemektedir (Taylor, 2000: 54-55).

Cemaatçi (toplulukçu) yaklaşımın bir temsilcisi olarak Taylor, “birçok liberal kuramın “atomlaşmaya” dayandığını, bireylerin toplum dışında kendi kendilerine yeterli olduğunu öne süren “son derede basit bir ahlak psikolojisi”ni temel aldığını öne sürer. Atomlaşma kuramına göre, bireyler kendi kaderini belirleme becerilerini geliştirip yerine getirebilmek için hiçbir cemaat bağlamına gerek duymazlar. Taylor ise bu becerinin ancak belli bir toplumda, belli bir toplumsal çevre içinde yerine getirilebileceğini öne süren “sosyal tez”i savunur” (Kymlicka, 2006: 346-47). Hatta, benimsediği sosyal tez; içindeki liberal bir ilkeden de vazgeçilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Bu ilke, “tarafsız devlet” düşüncesidir. Tarafsız devlet, kendi kaderini belirleme için gerekli toplumsal çevreyi yeterince koruyamaz. Başka bir deyişle kendi kaderini belirlemeyi destekleyen toplumsal koşulları koruyabilmek için bireysel kendi kaderini belirleme hakkına birtakım kısıtlamalar getirmek gereklidir (Kymlicka, 2006: 347-48).

Çokkültürcülük perspektifine bakıldığında cemaatçi yaklaşım; modern yurttaşların eşitliği ile ilgilidir ve kişisel özerkliğe değer veren yaklaşımla somut bireylerin tikel bir kültüre ait olmalarından doğan otantiklik değerine vurgu yapan yaklaşım arasında gerilim olduğunu belirtmektedir. Birey, bir yandan yurttaş olarak saygınlığının kabul edildiğini görürken, diğer yandan da belli bir tarihsel ortaklaşmaya üye olmasından kaynaklanan kendi otantikliğinin de tanınmasını bilmeliydi. Modern insan Taylor'a göre kendi kültürünün kamu yaşamında tanınmasından mahrum kalmamalıdır, çünkü insan yalnızca kendi topluluğu içinde kendi-

ni gerçekleştirebilir (Schnapper, 2005: 536). İnsanın kendini tam olarak ifade edebilmesi, geliştirebilmesi için Taylor'a göre eşit haysiyet politikaları değil, farklılıklar politikasının benimsenmesi gerekmektedir. Benimsediği farklılıklar politikası; eşit saygı yaklaşımına, insanlara farklılıklarını görmezlikten gelerek davranmayı vurguladığı için karşı çıkmaktadır. Ayrıca yine Taylor'a göre birinci politika (eşit haysiyet politikası) insanları kendilerine aykırı olan tek örnek bir kalıba girmeye zorlayarak kimliklerini inkâr etmektedir ve bu kötü bir şeydir.

Taylor'un birinci politika ile ilgili asıl iddiası ise;

“eşit haysiyet politikasının, farklılıkları görmezlikten gelen ve sözde yansız olan bir dizi ilkesi, aslında tek bir hegemonyacı kültürün yansımalarıdır. Öyleyse, yalnızca azınlık kültürleri ya da bastırılmış kültürler, yabancı bir biçime girmeye zorlanıyorlar demektir. Bunun sonucunda, sözde adaletli olan ve farklılıkları görmezlikten gelen toplum, (kimlikleri bastırması nedeniyle) yalnızca insanlık dışı davranmakla kalmıyor, alttan alta işleyen ince ve bilinçdışı bir yolla, kendisi büyük ölçüde ayırım gözetici bir tutum içine girmiş oluyor” (Taylor, 2000: 55-56).

Taylor'un önerdiği çokkültürlü yaklaşım birçok eleştiriye yol açmıştır. Taylor'un yaklaşımında tıpkı bireyler gibi, toplumların da benlik-imgeleri o toplum için hakikattir. Bu hakikate yönelik bir tehdit söz konusu olduğunda tepki gösterilmesi normal bir durumdur. Yani bireyler gibi toplumlar da otonomi talebinde bulunabilirler ve bu talep yerinde bir taleptir. Ona göre modern liberal toplumlar toplumsal homojeniteyi amaçladığı ve kimlikleri bugüne kadar baskı altında tuttukları için farklı kimlik taleplerini yok saymışlardır. Oysa fiili durumda modern liberal toplumlar heterojendirler ve bu nedenle de gerektiğinde bireysel hakları ikinci plana atarak çokkültürcü politikalar üretmelidirler (Müftüoğlu, 2003: 175-76). Üretilen çokkültürcü politikalar karşısında toplumun ve cemaatin ön planda olacağı bir siyasal durumun ortaya çıktığı Taylorcu yaklaşımda liberal bir değer olan birey ve bireysel özgürlük haklarının durumu da tartışma konusudur. Taylor kendisini liberal gelenek içerisinde konumlandırırsa da bu yaklaşımın liberal siyaset içerisindeki yeri de tartışma konusudur. Bu noktada Quebec örneğinde olduğu gibi demokratik bir ulus içerisinde bağımsız bir devletin kurulması, ya da örneğin ABD'de belirli bir grup için kendi eğitim programına sahip olacağı bir devlet okulu sistemi yerleştirilmesi birçok soruna yol açacaktır. Quebec tarzı bir çokkültürcülük siyaseti, temel insan haklarını zaman içinde aşımaya uğratabilir ve ayrımcı bir zihniyet de olduğu için tehlikeler doğurabilir (Rockefeller, 2000: 97).

Taylor'un yaklaşımında görülen problem alanlarından birisi de birbirinden farklı kültürlerin, cemaatlerin bir devlet çatısı altında yan yana yaşamaları durumudur. Yani her kültürün ve cemaatin kendi değerlerini yaşatmak üzere sonuna kadar mücadele edeceği ve buna hakkı olduğu düşünülürse farklı cemaatlerin çıkarlarının çatışacak olması durumu ortaya çıkacaktır. Kültürler kendi içlerine kapalı, dış dünyadan bağımsız ve diğer kültürlerle iletişimsiz ve etkileşimsiz değildirler. Bu durumda diyalog, sıcak temas kaçınılmazdır. Diğer yandan da birbiriyle çatışan isteklerin aynı anda talep edilmesi gibi durumlarda ne olacaktır? Bir cemaatin talebi yerine geldiğinde diğerinin hakları zedeleniyorsa ortaya çıkan eşitsiz, adil olmayan durum nasıl çözülecektir? gibi sorular Taylorcu cemaatçi liberalizmin cevaplama gereken sorulardır.

Çokkültürcülüğe Yönelik Eleştiriler

Çokkültürcülük siyaseti genel olarak ulus-devletin tekil inşası, farklı kimliklerin yok sayılması, azınlıkların ve göçmenlerin yaşadığı zorluklar gibi konulara odaklanır. Burada amaç, anti demokratik olarak görülen bu siyaset anlayışının aşılması, barış içerisinde bir arada yaşamının formülünü ortaya koymaktır. Çokkültürcülüğün gerek liberal sözleşmecî kanadı gerekse de cemaatçi kanat temelde çoğulcu bir toplum ve siyaset kurgusunu öngörmektedir. Bu öngörü daha iyi bir toplum arayışı içerisinde yeni bir yurttaşlık anlayışının da gündeme gelmesine yol açmıştır. Bu siyasal süreçte klasik ulus-devletin tek ulus, tek kültür, tek dil vb. söylemleri de aşınmaya uğramaktadır. Çokkültürcülüğün genel olarak bu eleştirilerine karşı da birçok farklı kesimden önemli tepkiler gelmiştir.

Çokkültürcülük; liberaller, azınlık grupları ve etnik gruplar için olumlu bir siyaset olarak görülüyor olsa da muhafazakâr politikacılar ve sosyal bilimcilerce sorun çözmek yerine yeni sorunlar yumağı yaratmaktadır. Çokkültürcülüğü eleştirenler; çokkültürcülüğün toplumdaki eşitsizlikleri pekiştirme olasılığı taşıdığını, yok etmeye çalıştığı kültürel farkları, ayrımcılıkları yeniden ürettiğini iddia etmektedirler (Somersan, 2004: 137). Çokkültürcülük gerçekten de söylemi itibarıyla toplum içerisindeki eşitsizlikleri gidermek iddiasındadır. Çokkültürcülüğün birey merkezli olmayıp topluluğu ve cemaati ön plana alması birçok yaklaşım tarafından eleştirilmiştir. Bu tür toplu varlık biçimleri aracılığıyla hak talep edilebilmesi bireysel tercihleri yansıtmadığı ve bastırıldığı için totaliter kimliklere dönüşme riskiyle karşı karşıya gelebilir. Çünkü kolektif haklar, niteliği gereğince bireysel hakları kısıtlayıcı bir potansiyel taşırlar (Erdoğan, 1998: 193-94). Dolayısıyla bu çerçevede çokkültürcülük bireysel hakları kısıtladığı gibi; çeşitliliği, farklılığı azaltan ve aşındıran bir siyasete dönüşme riski taşımaktadır.

Çokkültürcü siyaseti eleştirenler adaletin sağlanabilmesi için, devlet kurumlarının “renk körü” olması gerektiğini savunmaktadırlar. Bu bakış açısına göre gruplara üyelik temelinde haklar tanımak ahlak bakımından keyfi ve ayrımcıdır. Böyle bir uygulama eleştirenleri tarafından birinci ve ikinci sınıf vatandaşlar yaratan bir duruma yol açmaktadır. Bu nedenle Kymlicka çokkültürcülüğü savunan birinin karşı karşıya kaldığı ilk şeyin, bu varsayımı aşmaya çalışmak ve etno-kültürel farklılıkları görmezden gelen kurallardan sapmaların adil olmadıklarını göstermek olduğunu söylemektedir (Kymlicka, 2006: 509).

Çokkültürcülüğe yönelik eleştirilerdeki hareket noktalarından birisi de toplumsal birlik/bütünleşme ile ilgili sorunlardır. Bu yöndeki eleştiriler belli politikaların adil olması ya da olmaması üzerine odaklanmamaktadır. Daha çok çokkültürcü politika ve uygulamaların demokrasiyi ayakta tutan yurttaşlık değerlerini, kimlikleri ve pratikleri hangi biçimlerde sildiği üzerine odaklanmaktadır. Çokkültürcülüğün istikrarsızlaştırıcı, bütünleşmeyi bozucu olduğu düşüncesinin gerisinde “etnisitenin politizasyonu” ve bu durumun kamusal hayatta etnisiteyi daha güçlendireceği, bölücü etkileri olacağı kaygısı bulunmaktadır. Çokkültürcülüğü eleştirenler, bu yöndeki uygulamaların zamanla etnik gruplar arasında bir rekabet, güvensizlik ve düşmanlık döngüsü yarattığını/yaratacağını düşünmektedirler (Kymlicka, 2006: 510-11). Her kültürel kimliğin ve farklı cemaatlerin tanınma ve hak taleplerinin karşılanması durumunda ulus-devlet ile sağlanmış olan bütünlük ve teklik nasıl sağlanacaktır sorusu birçok sosyal bilimci tarafından sorulmaktadır. Bir devlet içerisinde yer alan küçük özerk devletçikler topluluğunun farklılaşan çıkarlarını tolere edebilmek ve olası çatışmaları engelleyebilmek nasıl mümkün olacaktır? Barış içerisinde bir yaşam idealinin böyle bir devlet sınırları içerisinde sağlanması her zaman kolay olmayan bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır.

Çokkültürcülükle ilgili önemli eleştiri odaklarından birisi de sol siyaset çevrelerinden gelmiştir. Öncelikle bu bakışa göre çokkültürcülük tezi ideolojik bir yaklaşımdır. Çokkültürcülük; yurttaşlık ideolojisi gibi, ulus-devleti korumayı amaçlayan yeni tarz bir milliyetçiliktir bu yaklaşıma göre. Batıdaki biçimiyle çokkültürcülük, önceden varolan kültürleşme sürecini derinleştirmektedir. Bu süreç, etnik azınlıkların varlıklarının sadece folklorik olarak kabul edilmesine, öte yandan bölüşüm ve paylaşım süreçlerinde dikkate alınmamasına yol açmaktadır. Sol liberal yaklaşımın bu perspektifine göre çokkültürcülük; toplumsal eşitsizlik, dışlanma, ayrımcılık, ırkçılık ve diğer sınıfsal farklılıkların kültürel farklılıklara indirgenmesi sonucunu beraberinde getirmektedir (Kaya, 2005: 45).

Çokkültürcülüğü küresel kapitalizmin bir ideolojisi olarak gören Zizek'e göre çokkültürcülük "her yerel kültüre, sömürgecinin sömürge halkına baktığı gibi -adetlerini dikkatle araştırıp bunlara saygı göstermek gereken "yerliler" olarak bakar. Yani, geleneksel emperyalist sömürgecilik ile küresel kapitalist kendi kendini sömürgeleştirme arasındaki ilişki, Batı kültürel emperyalizmi ile çokkültürcülük arasındaki ilişkinin aynısıdır: Küresel kapitalizm, nasıl ulus-devlet metropolünü sömürgeleştirmeden sömürgeleştirme paradoksunu içeriyorsa, çokkültürcülük de kendi tikel kültüründe kök salmadan yerel kültürlerle karşı tepeden bakan Avrupamerkezci mesafe ve/veya saygı tavrını içerir. Başka bir deyişle, "çokkültürcülük tekzip edilmiş, tersine çevrilmiş, göndermesi kendinde bir ırkçılık biçimidir" (Zizek, 2001: 165-66). Bu haliyle çokkültürcülük Batı emperyalizminin günümüzde almış olduğu bir yeni form'dan başka bir şey değildir.

Zizek'e göre çokkültürcülüğün öteki kimliklere saygı duyma politikası kültürler ve topluluklar arasında belirli bir mesafe kurulmasına yol açar. Çokkültürcülük kendi konumunu her türlü pozitif içerikten arındıran bir ırkçılıktır. Bu ırkçılık açık bir ırkçılık olmamakla birlikte mesafeli bir ırkçılıktır çünkü topluluklar ve cemaatler arasında belirli bir mesafe koyar. Bu mesafe ile her topluluk kendi içine kapalı olarak yaşar. Ayrıca çokkültürcülüğün "öteki"ne duyduğu saygı tam da kendi üstünlüğünü beyan etmenin bir biçimidir aslında (Zizek, 2001: 166). "Bugün kendini dayatan çokkültürcülük sorunsalının -çeşitli kültürel yaşam dünyalarının melez bir aradalığının- kendi karşıtının, yani evrensel dünya sistemi olarak kapitalizmin ağır mevcudiyetinin görünüş biçimi olduğudur: Çağdaş dünyanın daha önce eşi görülmedik ölçüde homojenleşmesine tanıklık eder bu sorunsal" (Zizek, 2001: 168). Zizek'in çokkültürcülük ile ilgili eleştirilerinin hedefi kapitalizme dayanır. Çokkültürcülük, yaratmış olduğu manipülasyonla kapitalizme karşı eleştirel yaklaşımları ortadan kaldırmaya yönelik bir stratejidir ve kapitalizmin gelişimine hizmet etmektedir.

Çokkültürcülük Yerine Demokratik Yurttaşlık

J. Habermas'ın ortaya attığı bu yaklaşıma göre cemaatlerin yurttaşın kendisini belirli bir yaşam biçimiyle özdeşleştirme vurgusu eleştirilmektedir. Habermas; İsviçre ve ABD örneğinden hareketle "anayasal yurtseverlik" kavramını geliştirmiştir (Şan, 2006: 233). Habermas'a göre "Farklı etnik grupların ve onların kültürel yaşam biçimlerinin eşit haklarla birlikte yaşamasının, tek tek kişilere göre biçilmiş bir haklar kuramına ağırlık verecek türden kolektif haklar yoluyla korunmasına gerek yoktur. Bu tür grup hakları demokratik anayasal devlette verilebilse bile, bunlar lüzumsuz"durlar (Habermas, 2000: 130). Çünkü demokra-

tik anayasal devlet zaten bu hakları koruyacak şartlara sahiptir. Bu noktada Habermas kültürlere, bitki türleri gibi yaklaşarak korumanın yanlış olduğunu söylemektedir. Ona göre anayasal devlet, yaşam dünyalarının kültürel yeniden üretimini olanaklı kılabılır ancak bu korumayı garanti edemez (Habermas, 2000: 130).

Çokkültürcülük, bir toplumun kendisini dış dünyaya kapatarak kendi özel alanında kendi başına yaşaması anlamına gelen bir siyasal sistem olmamalıdır. Çokkültürlü toplumlarda farklı yaşam biçimleri eşit haklarla birlikte yaşayabilmelidir. Böylece her yurttaşa bir kültürel miras dünyası içerisinde büyüme ve çocuklarını bu yüzden ayrıma uğramaksızın aynı dünya içinde büyütme fırsatı sağlanmış olur (Habermas, 2000: 131).

Habermas, çokkültürcülüğün farklı modellerinin de dahil olmak üzere farklı yaşam biçimlerini bir arada, eşit bir biçimde yaşatamayacağını ileri sürmektedir. Farklı yaşam biçimlerinin eşit haklarla birlikte yaşaması, farklı kültürel üyeliklerin karşılıklı olarak birbirini tanımalarını gerektirir. Herkes aynı zamanda farklı “iyi” kavramları çerçevesinde bütünleşmiş etik toplulukların üyeleri olarak tanınmalıdır. Böylece tüm yurttaşların siyasal bütünleşmesi sağlanmış olur ve bu durum da ortak siyasal kültüre bağlılığı güven altına alır (Habermas, 2000: 132-33). Habermas’ın demokratik yurttaşlık anlayışı anayasal yurtseverliğe dayanmaktadır. Bu yurtseverliğin etik özü, bir alt siyasal düzeyde bütünleşmiş olan topluluklar karşısında sistemin yansızlığını zedeleyemez. Tersine, çokkültürlü bir toplumda birlikte yaşayan farklı yaşam biçimlerinin farklılıklarına olan duyarlılığı güçlendirmesi gerekir. Aksi takdirde çoğunluk kültürü devlet ayrıcalıklarını öteki kültürel yaşam biçimlerinin eşit hakları aleyhine gasp edecek ve onların karşılıklı tanımama istemlerini ihlal edecektir. Siyasal sistemin yansızlığı değerler üzerindeki bir uzlaşmaya dayanmamaktadır. Tarafsızlığın sağlanması yasaların yasal bir biçimde çıkarılması ve iktidarın yasal bir biçimde kullanılması üzerindeki uzlaşma/oydaşmaya dayanmaktadır (Habermas, 2000: 133).

Habermas’ın çokkültürcülüğe bakış açısı farklılıkların birbirini dışlamasına dayanmamakta, aksine anayasal bir hukuk devletinde farklılığa duyarlı bir dahil edişeye dayanmaktadır. Ona göre “*ayrımçılık ulusal bağımsızlıkla değil, bireysel ve sınıfsal farklılığın kültürel tabanına yeterince duyarlı kalarak onları da topluma dahil etmekle ortadan kaldırılabilir. Tüm çoğunluk toplumlarda karşılaşabileceğimiz “doğurulan” azınlıklar sorunu, çokkültürlü toplumlarda kendini daha da vahim gösterir. Fakat bu toplumlar, birer demokratik hukuk devleti biçiminde organize olduklarında, “farklılığa duyarlı” bir dahil edişinin zorlu hedefine*” ulaşabilir (Habermas, 2002: 53). Böylece azınlıklar dışlanmadan temel hassasiyet nok-

talari göz önünde bulundurularak birlikte yaşama sağlanabilir. Bu sağlandığında ise günümüz ulus-devletlerinin birçoğunun yaşamış olduğu azınlıklar ve farklı kültürlerin barışçı bir şekilde bir arada yaşayabilmesi mümkün bir durumdur.

Sonuç

Çokkültürcülük, Batı Avrupa siyasal sisteminin günümüzü biçimlendiren modern devlet ve toplum sisteminin problemlerini, eksikliklerini ortadan kaldırmayı hedefleyen bir proje olarak ortaya çıkmıştır. Ulus-devletin tek'leştirici, üsttenci, bütünlükçü siyaset anlayışının anti-demokratik karakterini aşmayı hedefleyen çokkültürcü politikalar küresel sürecin rüzgârını da arkasına almıştır. Böylece farklı kültürleri ve kimlikleri ön plana çıkararak, totalci değil, tikelciliği öncelleyen, görece daha demokratik, çoğulcu bir bakış açısıyla ulus-devletin klasik yapısını aşındırmaya başlamıştır. Ancak, günümüz demokratik değerleri açısından ulusalcı-bütünlükçü ulus-devlet politikaları ile farklılıkları öncelleyen, tikelci çokkültürcülük dolaylı olarak benzer problemleri inşa etmektedirler. Eleştirdiği homojen toplum anlayışına paralel olarak Çokkültürcülüğün inşa etmek istediği farklı toplulukların bir arada yaşaması anlayışı, bireyi devlet gibi üst bir kurumdan, cemaat gibi alt bir bütünlüğün içine yerleştirmektedir. Bu yapıda birey, herhangi bir talebini ancak ve ancak cemaatinin ilkeleri doğrultusunda talep edebilir ve cemaatin dinsel, ahlaki vb. ön kabulleri bireyin önünü potansiyel olarak en az devlet kadar kapatabilir.

Çokkültürcülük, farklılıkları bir arada yaşatmayı idealleştirmekle birlikte, bir arada yaşayan toplulukların birbirleri ile olan ilişkilerini, etkileşimlerini düzenlemekte yetersizdir. Bu durumda ya, farklı topluluklar birbirinden yalıtılacaktır ya da farklı toplulukların kendilerine özgü adet, gelenek ve değerlerinin çelişmesi durumunda olası gerilimler ortaya çıkacaktır. Bu durumda uzlaşma nasıl sağlanacaktır? Çokkültürcülük bu sorunsala demokratik bir cevap verebilecek durumda değildir.

Çokkültürcülük, çağdaş demokrasinin merkezinde yer alan, özne olarak bireyin önünü en az ulus-devlet kadar kapatmaktadır. Hatta zamanla klasik, katı formatı aşınan ulus-devlet; demokratik, temsiliyet ilkesini gözetken güçlü bir anayasa ile bireyin önünü çok daha pozitif bir yönde açmaya olanak tanır. Çokkültürcülüğün topluluklar biçiminde ayrımlaştırıcı nitelikleri, dinsel ya da ahlaki değerleri ile kendi cemaatindeki bireyleri tektipleştirmekte, toplumu mikro topluluklar haline dönüştürmektedir. Sonuç olarak, eleştirdiği ulus-devlet yapısının totalitarizmine çokkültürcülük de düşmekte, bireyi yok saymaktadır.

Çokkültürcülüğün siyaset biçimi ulus-devlete karşı çıkışı ve bastırılan, yok sayılan, farklılıkların temsilinin sağlanması bağlamında demokratik prensipler içermektedir. Bu prensiplerin ortaya koyduğu proje totaliter ulus-devlet örgütlenmesine göre demokratik olsa da bugünün küresel düzeninde zayıf bir demokratikliği göstermektedir. Bugünün çağdaş demokrasi anlayışı öncelikle birey merkezlidir, dini merkezi referans almaz, evrensel insan haklarına gönderme yapar ve katılımcı bir siyasal yapılanma ile tüm toplumu yaşamın bütün alanlarına dahil etmeyi hedefler. Çokkültürcülüğün demokratikliği ise bu olguların hepsini karşılamaktan yoksundur. Bu anlamda bir proje olarak çokkültürcülük eksik bir demokratik yapıyı yaşatabilir.

Çokkültürcü siyasetin demokratik siyaset açısından taşıdığı problematiklerin azaltılması ya da ortadan kaldırılabilmesi yönündeki arayışlarda Habermas'ın da vurguladığı üzere demokratik bir hukuk devleti sınırları içerisinde çözüm bulabilmek mümkündür. Farklılıkları yok saymayan, dinsel, etnik, kültürel azınlıkların taleplerini hiyerarşik bir tabakalaşmaya tabi tutmadan, ortak bir uzlaşma ile devletin hakemliğinde yapılabilecek bir kapsayıcı anayasa kimlik sorunlarının çözümü için atılabilecek önemli bir adım olabilir. Anayasal çözüm dışındaki diğer çözüm arayışları için öncelikle devlet kurumunun yapısal özelliklerinin değişmesi ya da değiştirilmesi gerekir. Bugünkü formu içinde ulus-devletin çokkültürcülük siyasetini yaşatabilmesi oldukça zordur. Nitekim yaşanan tecrübeler de bu zorluğu doğrulayacak örneklerle doludur. Devlet formunun değişip dönüşmesi de çok kısa süreçlerde gerçekleşemez, bu nedenlerle kısa vadede demokratik, çoğulcu, farklılıkları ötekileştirmeyen ve yok saymayan, bireyi koruyan bir sözleşme olarak geniş tabanlı bir anayasa kimlik sorunlarına önemli ölçüde cevap verecektir.

KAYNAKÇA

BAUMAN, Zygmunt, *Küreselleşme*, Çev: A. Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, 1999, İstanbul.

CASTELLS, Manuel, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*, İkinci Cilt, Kimliğin Gücü, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Çev: E. Kılıç, 2006, İstanbul.

ERDOĞAN, Mustafa, *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, Siyasal Kitabevi, 2. baskı, 1998, Ankara.

GIDDENS, Anthony, *Elimizden Kaçıp Giden Dünya*, Alfa Yayınları, Çev: O. Akınhay, 2000, İstanbul.

GRAY, John, *Liberalizmin İki Yüzü*, Dost Kitabevi Yayınları, Çev: K. Değirmenci, 2003, Ankara.

GÜLALP, Haldun, “Ulus-Devlet Aşılıyor Mu?”, *Vatandaşlık ve Etnik Çatışma (İç.)*, Haz: H. Gülalp, Metis Yayınevi, 2007, İstanbul.

HABERMAS, Jürgen, “Demokratik Anayasal Devlette Tanınma Savaşı”, *Çokkültürcülük (İç.)*, Der: A. Gutman YKY, 2000, İstanbul.

HABERMAS, Jürgen, “Öteki” Olmak “Öteki”yle Yaşamak, *Siyaset Kuramı Yazıları*, Çev: İlknur Aka, YKY, 2002, İstanbul.

HELD David vd., “Küresel Dönüşümler, Siyaset, Ekonomi ve Kültür”, *Küreselleşme Okumaları (iç.)*, ed. Kudret Bülbül, Kadim Yayınları, 2006, Ankara.

HELD, David&McGREW, A., “Büyük Küreselleşme Tartışması”, *Küresel Dönüşümler (iç.)*, Haz. D. Held, A. McGrew, Phoenix Yayınları, 2008, Ankara.

KAYA, Ayhan, “Avrupa Birliği Bütünleşme Sürecinde Yurttaşlık, Çokkültürcülük ve Azınlık Tartışmaları: Birarada Yaşamamanın Siyaseti”, *Türkiye’de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları (İç.)*, Der: A. Kaya-T. Tarhanlı, Tesev Yayınları, 2005, İstanbul.

KÖKER, Levent, “Charles Taylor: Kimlik/Fark Sorununa Sahici Demokratik Çözüm Arayışı”, *Çokkültürcülük (İç.)*, Der: A. Gutman YKY, 2000, İstanbul.

KYMLICKA, Will, *Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. baskı, Çev: E. Kılıç, 2006, İstanbul.

KYMLICKA, Will, *Çokkültürlü Yurttaşlık*, Ayrıntı Yayınları, Çev: A. Yılmaz, 1998, İstanbul.

KYMLICKA, Will, NORMAN, Wayne, “*Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme*”, *Vatandaşlığın Dönüşümü (İç.)*, Haz: Ayşe Kadioğlu, Metis Yayınevi, 2008, İstanbul.

McGREW, Anthony, “*A Global Society*”, *Modernity and Its Futures (İç.)*, Ed: S. Hall, D. Held and A. McGrew, Polity Pres, 1993, UK.

MÜFTÜOĞLU, Aydın, “*Kültürcü Liberalizmin Anti-Liberalizmi*”, *Toplum ve Bilim*, 96, Bahar 2003.

PAREKH, Bhikhu, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek: Kültürel Çeşitlilik ve Siyasi Teori*, Phoenix Yayınevi, 2000, Ankara.

RIAIN, O. Seán & EVANS B. Peter, “*Globalization and Global Systems Analysis*” *Encyclopedia of Sociology Vol.2. (iç.)*, Edgar F. Borgatta and Rhonda Montgomery (Ed.), Second Edition, Macmillan Reference 2000, New York, USA.

ROBERTSON, Roland, *Küreselleşme*, Çev: Ü. H. Yolsal, Bilim ve Sanat Kitabevi, 1999, Ankara.

ROCKEFELLER, Steven C., “*Yorum*”, *Çokkültürcülük (İç)*, Der: A. Gutman YKY, 2000, İstanbul.

SARIBAY, A. Yaşar, *Modernitenin İronisi Olarak Globalleşme*, Everest Yayınları, 2004, İstanbul.

SOMERSAN, Semra, *Sosyal Bilimlerde Etnisite ve Irk*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, İstanbul.

ŞAN, M. Kemal, “*Küreselleşme Çağında Farklılık ve Çokkültürlülük Siyasetleri*”, *Avrupa Günlüğü*, Euroagenda, 2006/8.

TAYLOR, Charles, “*Tanınma Politikası*”, *Çokkültürcülük (İç)*, Der: A. Gutman YKY, 2000, İstanbul.

YÜRÜŞEN, Melih, *Çeşitlilikten Özgürlüğe Çokkültürlülük ve Liberalizm*, Liberte Yay., 1998, Ankara.

SCHNAPPER, Dominique, *Öteki İle İlişki*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Çev: A. Sönmezay, 2005, İstanbul.

WATERS, Malcolm, *Globalization*, Second Edition, Taylor&Francis e-Library, 2001.

ZİZEK, Slavoj, “*Çokkültürlülük Ya Da Çok Uluslu Kapitalizmin Kültürel Mantığı*”, çev. T. Birkan, *Defter*, Yıl 14, Sayı 44, Yaz 2001.